

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.5.39>

OGÓLNE TEORETYCZNE ASPEKTY STOSOWANIA METOD OBLICZANIA WYSOKOŚCI SZKODY NIEMAJĄTKOWEJ W POWÓDZTWIE CYWILNYM W POSTĘPOWANIU KARNYM

Kseniia Taranets

aspirantka Dydaktyczno-Naukowego Instytutu Prawa Kijowskiego Uniwersytetu

Narodowego imienia Tarasa Szewczenki,

adwokat, starszy partner w Trust & Legal SA (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0009-0009-6159-1952

Lev.kseniia@gmail.com

Adnotacja. W artykule autor bada teoretyczne i praktyczne aspekty definiowania pojęcia szkody niemajątkowej w postępowaniu karnym, współczesne podejścia i metody oceny szkody niemajątkowej pokrzywdzonego oraz metody obliczania takiej szkody, analizuje profesjonalne metody, a także dokonuje analizy porównawczej podejść do określania wysokości szkody niemajątkowej spowodowanej wykroczeniem karnym w niektórych innych krajach. Autor zwraca szczególną uwagę na kwestie problematyczne w stosowaniu metod obliczania wysokości szkody niemajątkowej, a także podkreśla propozycje naukowców dotyczące poprawy ustawodawstwa w tej dziedzinie.

Słowa kluczowe: Odszkodowanie szkody niemajątkowej, powództwo cywilne, dostęp do wymiaru sprawiedliwości.

GENERAL THEORETICAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF METHODS FOR CALCULATING THE AMOUNT OF MORAL DAMAGE IN A CIVIL CLAIM IN CRIMINAL PROCEEDING

Kseniia Taranets

Postgraduate Student of the Taras Shevchenko Educational

and Scientific Institute of Law of KNU, Attorney, Senior partner of "Trust&Legal" Attorney (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0009-0009-6159-1952

Lev.kseniia@gmail.com

Abstract. In the article, the author examines the theoretical and practical aspects of determining the concept of moral damage in criminal proceedings, modern approaches and methods for assessing moral damage caused to a victim and methods of calculating such damage, analyzes professional methods, and also carries out a comparative analysis of approaches to determining the amount of moral damage caused a criminal offense in some foreign countries. Special attention is paid by the author to the coverage of problematic issues in the application of methods for calculating the amount of moral damage, as well as the suggestions of scientists to improve the legislation on the specified topics.

Key words: Compensation for moral damage, civil action, access to justice.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДИК РОЗРАХУНКУ РОЗМІРУ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПОЗОВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Ксенія Таранець

аспірантка Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

адвокат, старший партнер АО «Траст енд Лігал» (Київ, Україна)

ORCID ID: 0009-0009-6159-1952

Lev.kseniia@gmail.com

Анотація. У статті автор досліджує теоретичні та практичні аспекти визначенню поняття моральної шкоди у кримінальному процесі, сучасні підходи і методи до оцінки завданої моральної шкоди потерпілій особі та способи розрахунку такої шкоди, здійснює аналіз фахових методик, а також здійснює порівняльний аналіз підходів до визначення розміру моральної шкоди завданої кримінальним правопорушенням у деяких зарубіжних країнах. Особливу увагу приділено автором висвітленню проблемних питань у застосуванні методик розрахунку розміру моральної шкоди, а також, висвітлюються пропозиції науковців по вдосконаленню норм законодавства у зазначеній тематиці.

Ключові слова: відшкодування моральної шкоди, цивільний позов, доступ до правосуддя.

Вступ. Важливе місце в питаннях захисту прав і законних інтересів осіб, потерпілих від кримінального правопорушення, займає проблема відшкодування моральної шкоди. Конституційне право особи на відшкодування як майнової, так і немайнової шкоди, як і норми міжнародного права, потребують належного відображення та конкретизації у галузевому законодавстві, в нормах як матеріального, так і процесуального права. Багатоманітність у визначенні понять моральної шкоди, різність підходів та методик до розрахунку відшкодування шкоди, а також суперечлива судова практика створює перепони у питанні доступу до правосуддя потерпілої особи. Подолання зазначених теоретичних і практичних викликів сприятиме вдосконаленню механізму визначенню та відшкодування шкоди в кримінальному процесі, сприятиме досягненню критерію соціальної справедливості та довіри до судової гілки влади що і є метою даної публікації.

Проблему відшкодування моральної шкоди в тому чи іншому аспектах вивчали багато науковців, серед яких можна назвати такі відомі імена: Боброва Д., Гошовський М., Дзера О., Кучинська О., Паліюк В., Шимон С., Циганюк Ю., Отраднова О., Гришук О., Гринюк О., Крикунов О., Ващук Ю. та ін. Та все ж, враховуючи новачі у законодавстві, об'єктивні зміни у політико-правовому просторі держави, окреслене питання залишається суперечливим та недостатньо розробленим у правовому просторі України.

Основна частина. Розпочинаючи дослідження питання відшкодування моральної шкоди у кримінальному процесі, доречно процитувати автора Карнаух Т., про те, що інститут відшкодування моральної шкоди, незважаючи на свою відносну "молодість", є важливим і ефективним способом захисту цивільних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, гарантією їх неухильного дотримання, та виконує відновлювальну, виховну та запобіжну функції (Карнаух, 2006: 9).

Питання відшкодування моральної шкоди вже тривалий час привертає наукову увагу правників, водночас, варто зазначити про відсутність єдиної думки у визначенні самого поняття моральної шкоди. До прикладу, Отраднова О.О. надає таке визначення, що моральна шкода це негативні наслідки для внутрішньої, психічної сфери людини, її відчуттів, самопочуття, ментального здоров'я, що полягають у відсутності емоційного благополуччя та/або наявності психічного розладу (Отраднова, 2014: 6).

У наукових доробках Гришук О.В. зроблено висновок про те, що представники індивідуально – соціального напрямку визначають моральну шкоду як таку, що полягає у моральних, психічних чи фізичних стражданнях, змінах нормального психічного стану, і які є наслідком порушення певних суб'єктивних прав людини (Гришук, 2002: 114).

Використовуючи формально-логічний метод у тлумаченні нормативного змісту законів та формулювання визначень окремих правових понять проблематики дослідження, а також метод системно – структурного аналізу, що сприяв вивченню видів правових колізій та прогалин, слід зазначити наступний висновок щодо нормативного визначення права на відшкодування моральної шкоди від кримінального правопорушення.

Згідно зі статтями 32, 56, 62, 152 Конституції України, особі гарантовано судовий захист права на відшкодування матеріальної й моральної (немайнової) шкоди (Верховна Рада України, 1996).

Згідно статті 128 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК), особа, якій внаслідок вчинення кримінального правопорушення було завдано моральної шкоди, має право на її відшкодування безпосередньо під час кримінального провадження шляхом пред'явлення цивільного позову (Верховна Рада України, 2013).

З метою забезпечення дієвості окремих механізмів відшкодування моральної шкоди особам, потерпілим від кримінального правопорушення, ще у 2004 році було прийнято Указ Президента України "Про концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів". На жаль, вказаний документ здебільшого мав декларативний характер та не призвів до закладених у його тексті цілей (Президент України, 2004).

Що ж до законодавчого визначення моральної шкоди, то чинний ЦК України не дає термінологічне визначення поняттю моральна шкода, проте вказує через норми статей 23 та ч.1 ст. 1167 ЦК України на те, що, моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, у душевних стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна, у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (Верховна Рада України, 2003).

Судова практика також надає власне витлумачення вказаному поняттю. У Постанові Пленуму Верховного Суду України №4 від 31.03.1995 р. "Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди)" моральною шкодою визначено втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц сформульовано висновок, що моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливості реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру. У випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні мінімальним розміром заробітної плати чи неоподатковуваним мінімумом доходів громадян, суд при вирішенні цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи. Визначаючи розмір відшкодування, суд має керуватись

принципами розумності, справедливості та співмірності. Розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більшим, ніж достатньо для розумного задоволення потреб потерпілої особи, і не повинен приводити до її безпідставного збагачення.

Отож, у фокусі наукового та практичного інтересу правників постає питання як встановлення факту заподіяння потерпілій особі саме моральної шкоди, так і розрахунок грошової суми, достатньої для компенсації (відшкодування) такої шкоди за пред'явленням цивільним позовом у кримінальному провадженні.

Як слушно вказує Ходанович О.В., у кримінальних провадженнях лише юридичних знань недостатньо. Це зумовлює необхідність проведення в них судово-психологічної експертизи задля встановлення й відшкодування (компенсації) моральної шкоди (Ходанович, 2016: 533).

Хоча висновки експерта, як і інші докази по справі, не носить задалегідь встановленої сили та оцінюється в сукупності з іншими доказами, втім на практиці здебільшого враховується судом при винесенні рішення про відшкодування моральної шкоди за пред'явленням цивільним позовом, адже містить відомості про ступінь завданої потерпілій особі моральної шкоди. Як зазначено Сіроткіною М.В., у таких випадках завжди потрібен максимально індивідуалізований підхід щодо оцінки завданих кримінальним правопорушенням моральних страждань (Сіроткіна, 2009: 79).

Європейський суд з прав людини зазначив у рішенні Stankov проти Болгарії № 68490/01, § 62, ЄСПЛ, від 12 липня 2007 р., що оцінка моральної шкоди по своєму характеру є складним процесом. Саме для спрощення такого складного процесу як оцінка завданої потерпілій особі моральної шкоди, що не може ґрунтуватись виключно на знаннях судом норм права, але потребує і інших спеціалізованих знань, застосовують експертизи.

Так, Міністерством юстиції України затверджено відповідну Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (Міністерство юстиції України, 1998). На думку Щербаківського М.Г., на даний час можна вважати уже сформованою загальну теорію судової експертизи, що ґрунтується на єднанні інтегрованої природи всіх родів і видів судових експертиз (Щербаківський, 2005: 12).

Слід вказати, що Міністерством юстиції України ведеться Реєстр методик проведення судових експертиз. Зокрема, 18.01.2019 р. було прийнято рішення про державну реєстрацію Методики психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (вид експертизи “психологічна експертиза” реєстраційний код 14.1.75. розробник Харківський НДІСЕ Міністерства юстиції України).

Донедавна, на практиці широке застосування мала “методика розрахунку по формулі М. Ерделевського”. Як зазначають автори Пушкіна О., Тодорошко Т., Бочарова М., методика була розроблена у 2010 році для визначення моральної шкоди, яку повинна відчувати “середня”, “нормально” реагуюча на вчиненні щодо неї неправомірні дії людина, а сама формула компенсації моральної шкоди виглядала так: $D = d * f_v * i * c * (1 - f_s) * p$ (де D – розмір компенсації дійсної моральної шкоди, що обчислюється в мінімальних заробітних платах (МЗП), d – розмір компенсації презюмованої моральної шкоди – страждання, які не може не відчувати нормально реагуюча на виконанні щодо неї протиправні дії людина, автор методики пропонує базисний рівень розмір компенсації, i – коефіцієнт індивідуальних особливостей потерпілого (суб’єктивного стану), f_s – ступінь вини постраждалого, p – коефіцієнт врахування майнового стану особи, яка спричинила моральну шкоду (Пушкіна, Тодорошко, Бочарова, 2019: 62-63). Дана формула, хоча і була широко розповсюджена, містила конкретність розрахунку суми компенсації та за пропозицією автора – усереднені суми компенсації, проте 29 січня 2016 року за Рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України була виключена з Реєстру методик проведення судових експертиз.

На переконання Журавльової М., підхід О.Ерделевського є антагоністичним до українського законодавства, оскільки він встановив конкретні середньостатистичні показники спричиненої шкоди (презюмовану шкоду), тоді як на відміну від майнової шкоди, розмір якої встановлено законом, від регулювання чіткого обсягу відшкодування моральної шкоди законодавець України відмовився, надавши це право суду (Журавльова, 2020: 171).

Серед фахівців точаться дискусії та вказується на суперечності окремих положень Методики зареєстрованої 18.01.2019 р. Зокрема, практики та судові експерти, наприклад, Пилипенко Л., посилається на те, що вказана методика не враховує практику ЄСПЛ щодо додавання загальнодержавних податків до суми справедливої сатисфакції, в методику входять питання, які належать до виключної компетенції органів досудового розслідування, суду: визначення протиправності поведінки як потерпілого, так і заподіювача шкоди, що в методиці використано терміни “психічні страждання” та “презюмована моральна шкода”, яких не містить законодавство України тощо (Пилипенко, 2023: 1)

У окремих наукових публікаціях відомих науковців також зустрічаються пропозиції до формул обчислення компенсації моральної шкоди. Так, Вакулєнко О.Л. і Проскурня А.С. здійснюючи дослідження проблем компенсації моральної шкоди, завданої особистості чи громаді, зазначають, що Оскільки об’єктивне визначення глибини та міри моральних страждань є безпосередньою підставою для встановлення факту завдання моральної шкоди, то компенсацію моральної шкоди пропонуємо визначати за формулою: $M = mzp \times d \times ((pts + ex)/2) \times t$, (1) де: M – розмір відшкодування моральних збитків, завданих особі; mzp – середнє від суми мінімальних заробітних плат за час, що минув від техногенної катастрофи; d – коефіцієнт патернів

психологічного дискомфорту; pts – коефіцієнт суб'єктивної оцінки психологічної травматичності події; ex – коефіцієнт оцінки психологічної травматичності події фахівцем; t – часовий коефіцієнт. Отже, орієнтовний розмір компенсації і є умовним грошовим еквівалентом завданої потерпілій особі моральної шкоди (Вакуленко, Проскурня, 2022: 38).

Також, згідно відомостей Укрпатенту, зареєстровано авторські права на «Методику судово-психологічної експертизи / психологічного дослідження визначення наявності моральної немайнової шкоди, розміру відшкодування/компенсації за моральну шкоду, її наслідки : метод. посіб.» (Л. В. Стрельнікова, свідоцтво про реєстрацію авторського права (далі – свідоцтво) на твір від 25.08.2021 р. № 107582) і «Алгоритм проведення комплексного науково-психологічно-економічного дослідження матеріальної і моральної шкоди потерпілого методами практичної психології та економіки» (Л. В. Стрельнікова, О. І. Оксютенко, свідоцтво від 30.09.2021 р. № 108338).

Варто окреслити і інші проблемні питання по темі відшкодування моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Зокрема, актуальною є проблематика можливості відшкодування моральної шкоди (шкоди діловій репутації) юридичної особи. В цьому контексті звертає на себе увагу науковий доробок авторів Кучинська О.П. та Толокольніков С.В., які прямо вказують на необхідність внесення змін до статей 55 та 61 КПК Україна, врахувавши, що підставою для визнання юридичної особи потерпілою необхідно значити також завдання їй немайнової шкоди (Кучинська, Толокольніков, 2017: 159).

Також, вбачається слухною пропозиція висловлена Щиголь О.В. в контексті необхідності забезпечення права потерпілій особі на етапі досудового розслідування проведення психологічної експертизи з метою визначення розміру завданої моральної шкоди, зокрема, автором запропоновано доповнити частину 2 статті 242 КПК України пунктом 7 наступного змісту “визначення розміру моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, якщо потерпілий заявив про це відповідне клопотання” (Щиголь, 2021: 52).

Досліджуючи питання застосування методик розрахунку моральної шкоди у кримінальному процесі, не можна залишити поза увагою і досвід інших країн у даній тематиці. Порівняльний аналіз підходів до визначення розміру моральної шкоди завданої кримінальним правопорушенням у деяких зарубіжних країнах вказує на існування двох основних шляхів: коли на нормативному рівні визначається конкретна сума грошової компенсації (відшкодування) за окремою категорією травмувального впливу, або коли розрахунок здійснюється в індивідуальному порядку враховуючи конкретні докази у справі за відсутності спеціального нормування.

Наприклад, у Чеській Республіці відсутній єдиний закон, який би встановлював для суду, як визначити конкретну суму морального відшкодування, а Цивільний кодекс номер закону 89/2012 покладає на суди обов'язок визначити (вирахувати) конкретну фінансову суму завданої моральної шкоди виходячи із загальних норм на підставі § 2894 -2908 глава III (розділ I) , 2909-2950 (розділ II); 2951-2956 (розділ III) та зокрема згідно § 2971 (що носить назву компенсація моральної шкоди) (Парламент Чеської Республіки, 2012). Також, суди використовують прецедентне право Верховного Суду Чеської Республіки.

На противагу такому підходу Юренко А.В., досліджуючи питання відшкодування моральної (немайнової) шкоди у зарубіжних країнах, зазначає що в Англії діє так звана Тарифна схема компенсацій, яка застосовується Комісією з питань компенсації шкоди, завданої злочинцем, з 1994 р. (Юренко, 2018: 8). Автори дослідження особливостей відшкодування шкоди відповідно до законодавства України та ФРН, Мошак Г.Г. та Кічук Г.З. наводять приклад того, що революційне рішення Федерального верховного суду від 07 вересня 2017 р. III ЗР 71/17BGX передбачає, що грошові кошти можуть стягуватися в разі незаконних дій влади як компенсація за втручання в життя, у фізичну недоторканність, і включає вимогу про відшкодування моральної шкоди (Мошак, Кічук, 2017: 142) .

Означене свідчить про те, що наразі питання методики визначення самого факту завдання моральної шкоди потерпілій особі, розрахунку суми відшкодування та відповідне пред'явлення і доведення цивільного позовом у кримінальному провадженні перебуває в процесі свого становлення і потребує подальшого доопрацювання, вдосконалення, та, зрештою, належної апробації на рівні практичного правозастосування.

Висновок. Аналіз фахових наукових джерел дає змогу дійти висновку, що в нормативно-правових актах та запропонованих науковими інституціями методиках, все ж, містяться суперечливі позиції, що потребують подальшого дослідження на наукового обґрунтування, а також, внесення законодавчих змін. Подальші активні практичні та наукові доробки в галузі методик оцінки завданої моральної шкоди та розрахунку суми відшкодування істотно наблизять практику доступу до правосуддя до міжнародних стандартів з врахуванням інтересів потерпілих осіб як пріоритетного кластера правовідносин в Україні, адже головним інструментарієм задля захисту та реалізації права на відшкодування моральної шкоди у кримінальному процесі залишається судовий захист.

Список використаних джерел:

1. Вакуленко О. Л., Проскурня А. С. До проблеми компенсації моральної шкоди, завданої особистості чи громаді. *Актуальні питання судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди* : збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції (за міжнародною участю). (Харків, 03 черв. 2022 р.). Харків, 2022. С. 38.
2. Гришук О.В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : дис. ... канд.юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 114 с.

3. Журавльова М. Обґрунтованість використання презюмованої моральної шкоди експертами-психологами. *Слово національної школи суддів України*. 2020. № 3 (32). С. 171.
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08 жовт. 1998 р. №53/5 (у редакції наказу від 07.03.2023 р. №661/5) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 08.09.2023 р.)
5. Карнаух Т. Відшкодування моральної шкоди в окремих категоріях справ. *Юридичний вісник України*. 2006. № 26. С. 9.
6. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення 08.09.2023 р.)
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 08.09.2023 р.)
8. Кучинська О.П., Толокольников С.В. Особливості процесуального статусу юридичних осіб у кримінальному процесі України: теорія і практика : монографія. Київ : Алерта, 2017. 159 с.
9. Мошак Г.Г., Кічук Г.З. Особливості відшкодування шкоди відповідно до законодавства України та ФРН. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 47. Том 1*. 2017. С. 142.
10. Отраднова О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 6 с.
11. Пилипенко Л.В. Методика 14.1.75 або “плоди отруйного дерева”. Юридичний інтернет ресурс Протокол: [сайт]. URL: https://protocol.ua/ua/metodika_14_1_75_abo_plodi_otruynogo_dereva/ (дата звернення 08.09.2023 р.)
12. Пушкіна О.В., Тодорошко Т.А., Бочарова М.О. Проблемні аспекти відшкодування моральної шкоди в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №1. С. 62-63.
13. Сіроткіна М.В. Компенсація моральної шкоди в кримінальному судочинстві України : монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2009. 79 с.
14. Про концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів : Указ Президента України від 28 груд. 2004 р. № 1560/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004#Text> (дата звернення 08.09.2023 р.)
15. Ходанович О.В. Встановлення індивідуально-психологічних особливостей у справах компенсації моральної шкоди. *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. № 61. С. 533.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 08.09.2023 р.)
17. Цивільний кодекс Чеської Республіки : Чеська Республіка, 03.02.2012. №89/2012. URL: <https://www.refworld.org/docid/5da57dd04.html> (дата звернення 26.09.2023 р.)
18. Щербаківський М.Г. Судові експертизи: призначення, провадження, використання : навч.-практ. посіб. Харків. 2005. 12 с.
19. Щиголь О.В. Визначення розміру моральної шкоди, завданої потерпілому, шляхом проведення експертизи на стадії досудового розслідування: окремі питання. *Економіка, фінанси, облік і прав: актуальні питання і перспективи розвитку* : збірник тез доповідей міжнарод. наук. – практ. конф. (Полтава, 2021). Полтава, 2021. С. 52.
20. Юренко А.В. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми сучасного права*. 2018. С. 8.

References:

1. Vakulenko O. L., Proskurnia A. S. (2022). Do problemy kompensatsii moralnoi shkody, zavdanoi osobystosti chy hromadi [On the Issue of Compensation for Moral Harm Caused to an Individual or Community]. *Aktualni pyttannia sudovoi psikhologichnoi ekspertyzy u spravakh za pozovamy pro vidshkoduvannia moralnoi shkody* : zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii (za mizhnarodnoiu uchastiu). (Kharkiv, 03 cherv. 2022 r.). Kharkiv, P. 38. [in Ukrainian].
2. Hryshchuk O.V. (2004). Pravo liudyny na kompensatsiiu moralnoi shkody (zahalnoteoretychni aspekty) [A person's right to compensation for moral damage (general theoretical aspects)] : dys. ... kand.iuryd.nauk. : 12.00.01. Kyiv, 114 p. [in Ukrainian].
3. Zhuravlova M. (2020). Obgruntovanist vykorystannia preziumovanoi moralnoi shkody ekspertamy-psykholohamy [Validity of the use of presumptive moral damage by expert psychologists]. *Slovo natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy*. № 3 (32). P. 171. [in Ukrainian].
4. Instrukttsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen [Instruction of appointment and conduction of trials examinations and expert research] : Nakaz Ministerstva yustytisii Ukrainy vid 08 zhovt. 1998 r. №53/5 (u redaktsii nakazu vid 07.03.2023 r. №661/5) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (data zvernennia 08.09.2023r). [in Ukrainian].
5. Karnaukh T. (2006). Vidshkoduvannia moralnoi shkody v okremykh katehoriiah sprav [Compensation for moral damage in certain categories of cases]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*. № 26. P. 9. [in Ukrainian].
6. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (data zvernennia 08.09.2023 r.) [in Ukrainian].
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13 kvit. 2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (data zvernennia 08.09.2023r). [in Ukrainian].
8. Kuchynska O.P., Tolokolnikov S.V. (2017). Osoblyvosti protsesualnogo statusu yurydychnykh osib u kryminalnomu protsesi Ukrainy: teoriia i praktyka [Peculiarities of the procedural status of the legal entities in the criminal process of Ukraine: theory and practice]: monohrafiia Kyiv : Alerta, 159 p. [in Ukrainian].

9. Moshak H.H., Kichuk H.Z. (2017). Osoblyvosti vidshkoduvannia shkody vidpovidno do zakonodavstva Ukrainy ta FRN [Features of compensation of shkodi are according to legislation of Ukraine and German Federal Republic]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho Universytetu*. Serii Pravo. Vypusk 47. Tom 1. P. 142. [in Ukrainian].
10. Otradsnova O.O. (2014). Problemy vdoskonalennia mekhanizmu tsyvilno-pravovoho rehuliuвання deliktynykh zoboviazan [Problems of improving the mechanism of civil law regulation of incident obligations] : monohrafiia. Kyiv : Yurinkom Inter, 6 p. [in Ukrainian].
11. Pylypenko L.V. Metodika 14.1.75 abo “plody otruinoho dereva” [Methodology 14.1.75 or “fruits of a poisonous tree”]. Yurydychnyi internet resurs Protokol: [sait]. URL: https://protocol.ua/ua/metodika_14_1_75_abo_plodi_otruynogo_dereva/ (data zvernennia 08.09.2023r). [in Ukrainian].
12. Pushkina O.V., Todoroshko T.A., Bocharova M.O. (2019). Problemni aspekty vidshkoduvannia moralnoi shkody v Ukraini [Problematic aspects of compensation for moral damages in Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. №1. P. 62-63. [in Ukrainian].
13. Sirotkina M.V. (2009). Kompensatsiia moralnoi shkody v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Compensation for moral damage in the criminal justice of Ukraine] : monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. 79 p. [in Ukrainian].
14. Pro kontseptsiuu zabezpechennia zakhystu zakonnykh prav ta interesiv osib, yaki poterpily vid zlochyniv [On the concept of ensuring the protection of legal rights and interests of persons who have suffered from crimes] : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 28 hrud. 2004 r. № 1560/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004#Text> (data zvernennia 08.09.2023r). [in Ukrainian].
15. Khodanovych O.V. (2016). Vstanovlennia indyvidualno-psykholohichnykh osoblyvostei u spravakh kompensatsii moralnoi shkody [Establishing individual and psychological characteristics in cases of compensation for moral damages]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. № 61. P. 533. [in Ukrainian].
16. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 16 sich. 2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennia 08.09.2023r). [in Ukrainian].
17. Civil Code of the Czech Republic : Czech Republic, 03.02.2012. №89/2012. URL: <https://www.refworld.org/docid/5da57dd04.html> (data zvernennia 26.09.2023r). [in English].
18. Shcherbakivskyi M.H. (2005). Sudovi ekspertyzy: pryznachennia, provadzhennia, vykorystannia [Forensic examitaions: appointment, proceedings, use] : navch.-prakt. posib. Kharkiv. 12 p. [in Ukrainian].
19. Shchyhol O.V. (2021.) Vyznachennia rozmiru moralnoi shkody, zavdanoi poterpilomu, shliakhom provedennia ekspertyzy na stadii dosudovoho rozsliduvannia: okremi pytannia [Determining the amount for moral damage caused to the victim conducting an examination at the pre-trial investigation stage: individual issues]. *Ekonomika, finansy, oblik i prav: aktualni pytannia i perspektivy rozvytku* : zbirnyk tez dopovidei mizhnarod. nauk. – prakt. konf. (Poltava, 2021). Poltava, P. 52. [in Ukrainian].
20. Iurenko A.V. (2018). Vidkshoduvannia moralnoi (nemainovoi) shkody u zarubizhnykh krainakh [Moral (non-pecuniary) reparation in foreign countries]. *Aktualni problemy suchasnoho prava*. P. 8. [in Ukrainian].